

Hegedűs Attila, A változó nyelvjárás

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai.
Piliscsaba, 2005. 148 lap

1. Hegedűs Attila a változó nyelvvel, változó nyelvjárásokkal foglalkozó írásait adta közre a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványaként. Maga a szerző így jellemzi kötetét: „Kísérlet ... ez a tanulmánygyűjtemény a változási folyamat jellemzésére, beleértve a tévedés lehetőségét, a változások mértékének és irányának esetleges rossz megítélését is” (9). Már a könyv bevezetőjéből kiemelt sorok is vallanak arról a kutatói szemléletről, kutatói magatartásról, amelyet majd valamennyi tanulmányban tapasztalhatunk. A nyelvi változást, azzal együtt a nyelvi változatosságot, a kettő kölcsönhatását tanulmányozó, a szociolingvisztikai szemléletet a hagyományos

nyelvjárás kutatásba beépítő dialektológus a nagy mennyiségű gyűjtött korpusz alapján feltárt összefüggéseket, törvényszerűségeket, a valószínűsíthető mozgásirányokat – a fenti mondatból kiérezhető – óvatossággal, kutatói alázattal fogalmazza/fogalmazhatja meg.

2. A „Bevezető”, a „Változó köznyelv – változó nyelvjárás” című fejezet és az összegző rész (amelynek megállapításai a szerző megjegyzése ellenére – a feldolgozott anyag alapján – nagyon is objektívnak tekinthetők) keretbe foglalja a tanulmányokat, ugyanakkor az empirikus vizsgálatokból levonható következtetések megfogalmazása mellett/azzal együtt alkalmat ad HEGEDŰS ATTILA nyelvről, nyelvi változásról, nyelvhasználatról, finom utalásokkal a nyelvművelésről; diakrónia és szinkrónia megkérdőjelezhetetlen kapcsolatáról stb. vallott nézeteinek összegzésére is.

A nyelvi változás, a nyelvváltozatok vizsgálata lehetséges és szükségszerű elméleti, módszertani kérdéseinek, problémáinak vizsgálásakor HEGEDŰS ATTILA is szembesül a norma fogalmának értelmezésével. Az utóbbi évtizedekben „kitágított normafogalom” képviselőihez csatlakozva, a rendkívül összetett problémát továbbgondolva a magyar nyelvi norma háromtényezős voltát hangsúlyozza. „A leírtak alapján véleményünk szerint a mai magyar norma háromtényezős: része (1.) a standard mint eszményi nyelvváltozat, amely elérendő célként mutatkozik meg az oktatásban, az igényességre törekvő nyelvhasználatban (»oktatott magyar«) része (2.) az egyén alapnyelve, vernakuláris normája, amely minden megnyilatkozásának ősformáját, keretét meghatározza (»vernakuláris magyar«) s e kettő alapján része továbbá (3.) mindenegyus nyelvi helyzet normája, amelyben található »társadalmi meghatározottság és individuális megnyilatkozás« (»beszélt magyar«)” (15).

Az összegző fejezeteken kívül majd az egyes tanulmányokban is újabb adalékokat kapunk a „megújuló dialektológia” (erről l. pl. KISS JENŐ, *Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség*. MNy. 40. 2000: 3–20) kérdésfelvetéseihez, módszertani problémáihoz.

3. A kötet címének megfelelően minden tanulmány a változás kérdését járja körül „időben, téren és tematikailag kibővítve a vizsgálódások körét” (12). Ez magyarázza mai beszélt nyelvünk új jelenségeinek számbavételét a második tanulmányban (16–23). Sok érdekes példát, értékes megjegyzést olvashatunk, ennek ellenére ez a rész egy másik kötetben jobban megállná a helyét.

„A kötet terjedelmesebb részét az a tanulmány képezi, amelyben képet kívánok nyújtani ... a közép-magyarországi, többé-kevésbé átmeneti nyelvjárások alkotta régió helyi nyelvjárásaiban lezajlott változásokról” (9) – írja a szerző. A kiindulási alapot, az első időmetszetet a nagyatlász adatai adják, a második a 90-es évek, amelyre a nyelvi egység felbomlása, a funkcionális nyelvvesztés strukturális nyelvvesztéssé válása lesz a jellemző. A kutatási régió a Zagyva–Tarna–Tisza-vidék átmeneti nyelvjárásainak területe. HEGEDŰS ATTILA a kötetben ebből Jászládány és Jászfákóhalma nyelvhasználatának hangtani és alakitani jellemzőit mutatja be. Nemcsak a nagyatlással és a köznyelvvél veti össze azokat, hanem a Hévízgyörk és Kisnémedi jellegzetesen palóc – és nem átmeneti jellegű – nyelvhasználatában bekövetkezett változásokkal is. Falvanként a három nemzedéket tizenkettő-tizenöt adatközlő reprezentálja; a gyűjtési helyzet, a kérdőív, a módszer – a megismételhetőség és az összevethetőség kritériumának is eleget téve – megegyezett az atlaszgyűjtésével. A legfontosabb kérdések: „mely nyelvi szinteken, mely nyelvi jelenségekben, milyen mértékű változás mutatható ki mérhető és összevethető formában egy kiválasztott régióban?” (26). Fontos szempont volt, hogy „nem archaikus nyelvjárást kerestünk..., hanem az adatközlői tudatban esetlegesen ott gomolygó változatok közül az aktuálisan létrejövőt rögzítettük” (26). Az anyag bemutatásának módja minden településnél következetes: az egyes kutatópontok kiválasztott nyelvi változóinak generációnkénti adatbemutatóját a százalékos összevetés, majd a folyamatok értékelése, a jellemző tendenciák bemutatása, kiemelése követi. Meg kell jegyezni azonban, hogy fesszebb szerkesztés, az adatbemutató és -értékelés összevonása nem tette volna kevésbé értelmezhetővé, áttekinthetővé ezt a részt.

A változásvizsgálatok eredményeként korábban már más munkákban is jelzett mozgási irányok igazolódása mellett HEGEDŰS ATTILA kutatásainak fontos hozadéka annak egyértelmű bizonyítása,

hogy „az erősebben nyelvjárási alapú két palóc községben a nyelvjárás erősebben megmarad, míg az átmeneti s emiatt gyengébb nyelvjárási bázisról induló két községben kisebb fokú nyelvjárásiaság lesz jellemző a 90-es években” (67). Jó az egyes településeken a három korcsoport együttes nyelvhasználati átlagának közlése („egy adott szituációban nem elkülönülten áll a három nemzedék nyelvhasználatára egymás mellett, hanem együtt, szerves egészet alkotva jellemzik a beszélőközösséget”: 66). A négy település adatai azonban még több összehasonlításra, illetőleg a különbségek árnyaltabb megfogalmazására is lehetőséget adtak volna.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a hármasthatár mentén a 90-es években majd az ezredfordulón T. KÁROLYI MARGITTAL végzett változásvizsgálatunk egyik legfontosabb eredménye az átmenetiség megragadása volt, az átmeneti változatok pedig már a standard formák várható erősödését jelezték. (Vö. P. LAKATOS ILONA szerk., Mutatványok a hármasthatár menti nyelvhasználat kutatásából. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2002.) Ugyanezekben a területeken 2007-ben végzett vizsgálataink arról vallottak, hogy az átmenetiségből többnyire a kodifikált standard formák kerültek ki győztesen. HEGEDŰS ATTILA a 90-es években a közép-magyarországi területeken a változási folyamat fontos jellemzőjeként, „kísérőjelenségeként” szintén jelentős számú átmeneti jelenséget rögzít. Az átmeneti jelenségek előlegezhetik a mozgási irányt, megmutatják, hogy mely nyelvi jelenségeket érinthet a változás, s mely nemzedékek a hordozói. Tanulságos lenne – harmadik időmetszetként – a vizsgált településeken napjainkban is megismételni az adatfelvételt.

4. A dialektológia egyik legfontosabb területe mindmáig a nyelvföldrajz (vö. KISS JENŐ, A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. MNy. 1999: 418–25). A kutatási eredményeit bemutató kétdimenziós nyelvatlaszokban két különböző generáció egyidejűleg felvett adatai kerülnek egymás mellé (a szociolingvisztikában használt terminológiának megfelelően a látszólagosidő-vizsgálatok eredményei). HEGEDŰS ATTILA az ilyen típusú térképlapok jelentőségének elismerése mellett azok hiányosságairól is szól. „A generációkülönbségre építő kétdimenziós atlaszok ... csak egy adott állapotra érvényes rögzítések, a helyi nyelvjárás változási irányáról csak áttételesen vallhatnak” (71). Ezt figyelembe véve HEGEDŰS ATTILA „Változások a szilágysági nyelvjárásban” című tanulmányában új típusú nyelvatlasztérképeket mutat be: egy korábbi (1971–75) adatfelvétel, a Szilágysági nyelvatlasz kiválasztott anyagát szembesíti egy 2001-es gyűjtés eredményeivel. Összevetése így a változásvizsgálatok egyik típusának (erről l. KISS JENŐ: MNyTK. 190. 1990: 11), a szociolingvisztikában valóságosidő-vizsgálatnak felel meg. Kétségtől az azonos kutatópontokon egymásra vetített különböző időmetszeti adatok a legalkalmasabbak a nyelvi változások, a változások folyamatának tanulmányozására. (Vö. még: „Ha nem állnak rendelkezésre valóságosidő-vizsgálatból származó adatok is, nem lehet megállapítani, hogy az életkori rétegződést mutató nyelvi adatok folyamatban lévő nyelvi változást tükröznek-e” [KONTRA MIKLÓS, Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Bp., 2003: 61].)

A kérdőíves módszerrel, kilenc községben, véletlen mintavétellel, amely „a nyelvi valóságnak egy kétségtől meglevő, a kutatópont nyelv(járás)i átlagához közeli, hiteles képét közvetítheti ... (73), három nemzedékből, 155 személytől gyűjtött lexikai, hangtani változatok, alakváltozatok összevetése a korábbi időmetszet adataival, a kétdimenziós térképlapok értékelése számos tanulsággal szolgál. Emeljünk ki ezek közül néhányat! A szókincs területéről: „valamilyen nyelvjárási változat mindenütt él, még azon a kutatóponton is, ahonnan a korábbi adatfelvétel csak a neológ változatot közölte” (75). „Amennyiben egy (köznyelvi) változat a köznyelvben sem teljesen stabil státusú, a nyelvjárási alakváltozat erősen kitart” (77). „Ugyanaz az adatközlő esetenként több változatot is birtokol, s ezt belátása (a szituáció) szerint választja, aktualizálja (78). (Az összegzés, amelynek megállapításai alátámasztják a más területeken, más kutatók által végzett változásvizsgálatok eredményeit is, a 78–79. lapon olvasható.)

5. A „Változások a hetési nyelvjárásban” című tanulmány olyan vizsgálatról számol be, amelynek egyik időmetszetét az ŐHA., a másikat egy 2002-es adatfelvétel adja. Nyolc hetési község negyven 60 évesnél idősebb lakójától „beszélgetés után, aktív formában kérdőív segítségével” (91) hangta-

ni, alaktani és szóföldrajzi jelenségeket gyűjtöttek. Érdekességként említhetjük meg, hogy HEGEDŰS ATTILA 2002-es adatfelvétele bizonyos értelemben harmadik időmetszetnek is tekinthető, hiszen VÉGH JÓZSEF 1972-ben újabb felvételeket szembesít a nyelvatlasz anyagával, s azt állapítja meg, hogy „tíz év alatt a főbb nyelvjárási jelenségekben lényegesebb változás nem történt” (idézi HEGEDŰS ATTILA a most ismertetett kötet 91. lapján). Kérdés lesz tehát az is, hogy mennyi idő kell („40–50 év elegendő-e”), „hogy észrevehető elmozdulást regisztrálhassunk abban az adatközlői korcsoportban, amely a hagyományos nyelvjáráskutatás legfőbb adatközlői bázisát alkotja” (91). A válasz: igen (figyelembe véve persze az utóbbi évtizedek társadalmi, gazdasági felgyorsulását), de a 2002-es gyűjtés legfontosabb tanulsága talán nem is a nyelvjárás aktív változásának ténye, az átmeneti változatok megragadhatósága, ezzel együtt az erős köznyelviesedési folyamat rögzíthetősége, hanem a megváltozott adatközlői attitűd megtapasztalhatósága: „anélkül, hogy különösebben törekedtünk volna arra, hogy az adatközlő az archaikus nyelvjárást produkálja, adatközlőink maguktól kezdték el mondani, hogy mikor a régies, s mikor az új alakot mondják” (92). Saját gyűjtéseinkkor mi is ugyanezt tapasztaltuk, s véleményem szerint ez éppen annak a megváltozott hozzáállásnak a következménye, amelyről HEGEDŰS ATTILA maga is így ír később: „Az egyén döntéseiben szabad, egyre kevésbé köti az archaikus változat normája, adott helyzetekben (pl. nyelvjárási adatfelvétel) a választás szabadsága az egyén számára is nyilvánvalóvá válik: tudatosodik a nyelvhasználata... Az alapnyelv(járás)hoz való öregkori visszatérés részben e tudatosuló nyelvhasználati választás eredménye is lehet” (136).

6. A változásvizsgálatok jelentős része a szókészlet területére irányul, hiszen a szókincs változása leginkább érzékelhető, a változás pedig számos kérdést vet fel (hiány, többlet, helyettesítés, tagoltság; a viszonyítás kérdése, szótározhatóság stb.). A szókészlet változásával, pontosabban a szókészleti hiányjelenségekkel a kötet két tanulmánya foglalkozik.

HEGEDŰS ATTILA 1996-ban megjelent kitűnő munkája, a „Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár” (Bp., ELTE) a helyi nyelvjárás teljes szókészletét igyekezett megragadni a „többlet és a hiány egyidejű (és egy adatközlői generáció nyelvhasználatában megjelenő) felmutatásával” (idézi HEGEDŰS ATTILA a most ismertetett kötet 100. lapján). A jelen tanulmánykötetben bemutatott gyűjtés arra a kérdésre kereste a választ, hogy „a többlet és a hiány 100–100 fős mintája mutat-e – és ha igen, milyen mértékű – eltéréseket a ceglédi tanyavilág nyelvjárásainak két korosztályt felölelő beszélőközösségében” (101). A kísérlet a tájszók lassú visszaszorulásának, ugyanakkor a szókincs folyamatos bővülésének ténye mellett azt igazolta, hogy „a hiány nem annyira területileg ragadható meg, hanem inkább generációs, műveltségbeli és nemi tényezőkhöz kötött” (105).

A szóismeret és szóhasználatot vizsgáló tanulmány (Hiány- és helyettesítési jelenségek két nemzedék tükrében) annak az adatfelvételnek az eredményét közli, amelyet a szerző Kisnémedin és Nagykőrűben végzett, s amelynek során a legidősebb és a legfiatalabb korosztályba tartozó adatközlőktől kérdezte ki a nagyatlasz 680 kérdését. A két nemzedék szóismerete között ugyan „nagyságrendi” a különbség, de bizonyos területeken a nyelvjárási szókincs „erős jelenléte a fiatal korosztály nyelvhasználatában is megmutatkozik, és továbbélése is prognosztizálható” (110). A fiatalság pedig „többletszóanyaggal” is rendelkezik.

7. A nyelv folyamatos változása tény, egy szinkrón állapot leírása csak a korábban lezajlott változások figyelembevételével lehet teljes. A nyelv korábbi korszakaiban lezajló változásokat a napjainkhoz hasonló tendenciák is jellemezheték, illetőleg „a mai nyelvállapot tanúsága segítheti a nyelvtörténeti adatok felhasználását, helyes értékelését” (12). Ezért „van helye” a kötetben a Székelyudvarhely nyelvjárásának változásáról írott tanulmánynak. A XVI. századi protocollumok tanúvallomásait összevetve a RMNyA. megjelent köteteinek anyagával feltárható, hogy „történt-e elmozdulás a négy évszázad alatt, s ha igen, ez milyen mértékben rendezte át a nyelvjárás hangtani képét” (114). Székelyudvarhely és Zetelaka, valamint Kénos nyelvhasználatára jellemző nyolc magán- és mássalhangzó-változó összehasonlításának tanúsága szerint „nem történtek megrendítő változások” a 400 év alatt, de a

vizsgált időintervallumban megragadható a „lassanként kialakuló köznyelv mintaadó hatása” (pl. az illabiális ejtésmód megmaradásában, a zártabb-nyíltabb viszony alakulásában), és érezhető a környező nyelvjáráások befolyásoló szerepe. A mássalhangzó-jelenségek (geminálódás, az /kiesése) két időmetszetből egymásra vetített adatainak tanúsága új szemponttal bővíti nyelvjárás-történeti vizsgálatainkat: „a mai jelenségtömbök és a bennük lejátszódott folyamatok ismeretében korrigálhatók régebbi korok szövegeinek olvasatai, illetőleg azok történeti szociolingvisztikai interpretációja” (118).

8. Elsősorban vizsgálati módszere miatt érdekes „Az *é* Kisnémedin” című tanulmány. HEGEDŰS ATTILA a nyelvjárási normába tartozó *é* státusát egy Mikszáth-novella felolvasásával próbálta megállapítani. „Adatközlői” 3., 4. osztályos általános iskolai tanulók voltak, „túl az elsődleges szocializáción”. Ez a gyűjtési szituáció – bár a különböző „gátló tényezőkről” is ír a szerző – alkalmas az ún. megfigyelői paradoxon okozta ellentmondás csökkentésére: „míg a gyermek az olvasandó szövegre koncentrálnál, figyelmen kívül hagyja azt az önkontrollt, amely egy idegennel való beszélgetés során óhatatlanul előjönne” (124). A rendkívül érdekes kísérlet részletesen elemzett eredményei a bernsteini deficit-hipotézis igazolásaként is felfoghatók, és mutatják, hogy „a köznyelvi hatás már kisgyermekkorban eléri az egyént, és alakítja nyelvhasználat-választását” (128).

9. A suksük nyelvről az utóbbi évtizedekben, majd az utóbbi években is többen, több szempontból írtak (csak néhány nevet kiemelve KOVALOVSKY MIKLÓS 1977., KONTRA MIKLÓS – VÁRADI TAMÁS 1991., BALOGH LAJOS 1997., KASSAI ILONA 1998., KONTRA MIKLÓS 2003.). HEGEDŰS ATTILA szerint a suksükölés a nyelv belső egyszerűsödési folyamata, mely az ősmagyar kortól napjainkig tart; a beszélt nyelvben alkalmas gyakori és szokásszerű cselekvés általános kifejezésére; használati gyakorisága – az előíró jellegű nyelvi norma ellenére – napjainkban is tény. „A változás elfogadását a nyelvhelyesség kialakult formái, a kodifikált helyesírás gátolja” (133). Mi prognosztizálható a jövőre nézve? A szerző diplomatikus válasza összefügg a norma többféle értelmezésével: „Ha ... egy »egynormás köznyelvet« feltételezünk, abba valószínűleg hosszabb távon sem fér bele a jelenség elfogadása, normatívvá válása. Ha azonban egy magyar–magyar diglosszia többnormás világában gondolkodunk, a suksük esélyeit megnövekedni láthatjuk” (134).

10. HEGEDŰS ATTILA gyűjteményes kötete sokéves kitartó munka eredménye, gyűjtött korpuszon, nyelvhasználati tényeken alapul, számos új adalékkal szolgál a nyelvi változás diakrón és szikrón szempontból is nagyon összetett folyamatainak értelmezéséhez. Ahogy korábban is említettem, HEGEDŰS ATTILA a megújuló dialektológia egyik legjelesebb képviselője, kötete annak a paradigmaváltásnak a bizonyítéka, amely napjaink nyelvjáráskutatását jellemzi, s amely a „régebbi többé-kevésbé homogénnek tekintett bázisnyelvjáráások vizsgálatától eljutott ... a szociolingvisztikai szemlélet alkalmazásával a mai regionális nyelvi valóság összetett sokoldalúságának az adekvát vizsgálatáig” (KISS JENŐ: MNyj. 40. 2002: 11).

P. LAKATOS ILONA